

Բ Ա Ջ Մ Ա Վ Է Պ

Հ Ա Ն Դ Ի Ս Ա Ր Ա Ն

Հ Ա Ն Դ Ի Ս ՈՒ Ս ՈՒ Մ Ն Ա Կ Ա Ն

Թ Ե Ր Թ Մ Ի Թ Ղ Թ Ո Յ Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Ի Ի Ն Ը

Գ

Կոռքեմպերկ ի Մակոնցա

1445ին Կութեմպերկ Սթրասպուրկէն ելլելով դարձաւ 'ի Մակոնցա, յուսալով անշուշտ որ աւելի գիւրաւ կարող ըլլայ իր գործը առաջ տանելու միջոցներն ձեռք ձգել: Հանճարեղ մարդկանց յատուկ եռանդեամբը յարատեւելով վստահ մարդկութեան օգտակար գաղտնիք մը ձեռք ձգած ըլլալուն ստուգութեանը վրայ, Սթրասպուրիկ մէջ իրեն դէմ ելած ծախսորդութիւններէն չլքաւ. և ծննդեան քաղաքը դառնալով իր նպատակին հասնելու միջոցներուն վրայ սկսաւ մտածել: Սակայն ինքիւր զլխուն և միայնակ զայն առաջ տանելու համար հարկաւոր ստակը չունենալով, որոշեց ֆովհաննէս Ֆաուսթ անունով մէկու մը ընկերանալ, որ ոսկերիչ և սեղանաւոր էր 'ի Փարիզ:

Ժամանակին ոսկերիչը՝ մեր ատենուան նոյն անունը կրող արուեստաւորաց պէս պատուական ականց լոկ վաճառականք չէին. այլ մեքենագէտ ձուլողը, որ իրենց գործարաններուն մէջ բաց 'ի մեքենական մեծ գործերէ՝ ճարտարք էին նաև 'ի յինուսթիս մանր նիւթոց: Այսպիսի անձ մըն էր Ֆաուսթ, հարուստ, ճարտար՝ և ոմանց աւանդածին համեմատ, նաև կարգէ՛ գուրս չահաղէտ և վաշխառու:

Աղէկ ըմբռնեց Ֆաուսթ Կութեմպերկի գիւտին արդիւնքը, և գուշակելով թէ որչափ չահաւոր կրնայ ըլլալ, ընկերութեան Պրաւ Դ.

դաշնագիր մը ըրաւ հետը 'ի 1450. որով կը պարտաւորուէր ութըհարիւր ոսկիէ ֆիորին վճարել անոր, վեց առ հարիւր չահով, տարուէ տարի՝ մինչև հինգ տարի, տպագրութեան հարկաւոր գործեաց և կարասեաց համար. և որոնք Ֆաուսթի անունով պիտի ըլլային՝ իբրև երաշխաւորութիւնք տրուած դրամին հատուցմանը: Ասկէ զատ, երեքհարիւր ոսկիէ ֆիորին ալ պիտի տար՝ դրսէն եղած ծախքերուն համար: Իսկ եթէ ընկերութիւնը լուծուէր, կրնար Կութեմպերկ իր կահկարասիներն միայն ետ առնուլ՝ եթէ յառաջագոյն ութ հարիւր ֆիորիններն և անոնց շահը վճարէր:

Ինչպէս ընթերցողը յայտնապէս կ'ըմբռնէ, բոլորովին Ֆաուսթի չահաւոր էր այս դաշնագիրը. որովհետև եթէ չյաջողէր՝ տպագրութեան նիւթերն բոլոր իրեն պիտի մնային և տէր պիտի ըլլայ զանոնք ուզածին պէս վաճառելու: Բայց Կութեմպերկ իր գիտմանն հասնելու համար որ և իցէ գժուարութեան առջև չլքաւ. որովհետև ամէն բանէ աւելի դրամի կարօտ էր, և որ և իցէ պայմանով ալ ըլլայ՝ հարկ էր զայն ձեռք ձգել:

Սթրասպուրկէն հետը բերեր էր այն փայտեայ գրերն՝ որոնցմով անշուշտ տպագրած էր քանի մը թիրթ այն Աստուածաշունչ գրքէն, որուն ամբողջ տպագրութիւնն իրապարած էին Ալուիսկրանայի տօնավաճառին համար հասցընել, Բայց տեսնելով թէ ձեռագրաց գեղեցկութեան և մաքրութեան հետ բաղդատելով, խիստ անաւրուեստ էր իւր գիւտին արտադրութիւնը,

անոնցմով իր գործը յառաջ տանելու խորհուրդը թողուցեր, և նուազ անկատար միջոցներ կը փնտռէր: Այն տանին էր որ մտածեց մայր գրեր ձևազննելով, անոնց վրայէն թափել կապարէ կամ անագէ տառեր: և այս խորհուրդը մտքին մէջ արթնցրէր էր Սթրասպուրկի մէջ տեսնելով զառուեստ գրամանատութեան:

Այլ բոլորովին վստահ իւր գործոյն վրայ, Կութէմպէրկի սկսաւ նոր եռանդեամբ մը աշխատիլ, և առանձին տան մը մէջ տպարան հաստատեց. և գրեթէ երկու տարի անցուց անոր հարկաւոր մամուլ, թուղթ, գրեր և ուրիշ ամէն կարևորքն պատրաստելու: Այս ամէն ծախուց համար Ֆաուսթէն առած ութը հարիւր ֆիորինը ծախելով, ստիպուեցաւ նոյն արուեստագործէն ուրիշ ութը հարիւր ֆիորին ալ փոխ առնուլ, որպէս զի կարող ըլլայ գլխաւորել արդէն սկսած Աստուածաշունչ գրոց տըպագրութիւնը:

Սակայն Կութէմպէրկի խիստ յամր կը յառաջդիմէր, և այլ և այլ գծուարութիւններ զիմացը կ'ենէին, և որոնք անշուշտ յառաջ կու գային կապարէ կամ անագէ տառից մամուլի տակ չզիմանալէն, և կամ թերեւս նոյն իսկ մայր տառից անկատարութենէն:

Ֆաուսթի մէջ գործաւորը Շէֆֆէր, իր գլխաւորապէս գործը կատարելագործելու փառքը պիտի ունենար: Հանճարամիտ և գործօն՝ հետաքնին էր Կութէմպէրկի և Ֆաուսթի արհեստին խելամուտ ըլլալ: Տեսաւ ու հասկըցաւ անոնց առջնէ ելած ամէն գծուարութիւններն ու անոնց պատճառը, և իր կողմանէ աշխատիլ սկսաւ: Երկար անօգուտ փորձերէ ետքը վերջապէս յաջողեցաւ, և ինքն առաջինը եղաւ որ պղնձի վրայ փորագրեց խօտի նշանակ տառերը, և անանկով 'ի գլուխ հանեց տըպագրութեան արուեստը:

Ոմանք կ'ըսեն թէ ինքն Շէֆֆէր հնարած ըլլայ ինչուան հիւստ գործածուած տպագրութեան թանաքին գիւտը: Ինչուան իր ատեն 'ի կրիստոսթեան եղածներէ՝ տոգոյն էին և ճերմակ. ինքը աւելի թանձր և աւելի սև գոյն տուաւ, 'ի գործ զնելով անշուշտ հոյանտացի Վանտիք նկարին արուեստը, որն որ հեղինակ է կտաւատի և ընկուզի իւղով ներկերը իրարու խառնելուն գիւտին:

Ֆաուսթի այնչափ զարմացաւ այս գիւտերուն վրայ, որ զՇէֆֆէր իրենց ընկեր առնելով աղջիկն ալ իրեն կին տուաւ: Անկէ ետքը իրեքը միաբան սկսան արագութեամբ աշխատիլ, իրենց գիւտին գաղտնիքը պահելու ջանալով. մինչև որ յայտնուե-

ցաւ իրենց գործաւորներէն, առանց որոյ չէին կրնար 'ի գործ զնել այս արուեստը:

Ինչպէս 'ի Սթրասպուրկ՝ առանկ ալ 'ի Մակոնցա չկրցաւ Կութէմպէրկ հանգիստ գտնել: Ընկերութեան տեւելուն համար սահմանուած հինգ տարիներուն մէջ Ֆաուսթ գիրութիւն ունեցաւ գիւտին ամին մանրամունդ գծուարութեանց խելամուտ ըլլալու: Վստահ Շէֆֆէրի հանճարեղ գործունէութեան վրայ, զոր իրեն փեսայացուցեր էր. և վստահ դարձեալ որ եթէ Կութէմպէրկէն իր տուած ստակը պահանջէր, տպարանի սմէն հարկաւոր կարասեացը տէր պիտի ըլլար՝ իրենց դրած դաշնագրին զօրութեանը համեմատ, և գիտնալով թէ աշխարհ իր դրամը վճարելու վիճակի մէջ չէ, անոր զէմ՝ դատ բացաւ, առած ստակը պահանջելով: Ուստի դատաւորաց զիմաց քաշեց զինքը՝ պահանջելով իրմէ կամ տուած ստակը, որ չամ տվը (2020 ոսկի ֆիորին կ'ըլլէր, և կամ իրեն երաշխաւորութիւն ցրցուած տպարանի վերաբերեալ ամէն նիւթերը:

Այս անգամ Կութէմպէրկի զէմ կ'ըլլէին իր դաշնագիրն և դատաւորաց մէկը, որ Ֆաուսթի ազգական էր: Պետրոս Շէֆֆէր իրեն զէմ վկայութիւն տուաւ: Ուստի Կութէմպէրկ դատը կորսնցուց, և հարկ եղաւ որ արտասուալից աչքով տեսնէ իր աշխատանաց գործեաց իրմէ օտարանալը, որոնց համար այնչափ զբամ ծախեր և քսան տարուան յարատեւ աշխատութիւն ունեցեր էր: Ասոնց հետ՝ որ դառնագոյնն էր իրեն համար, հարկ էր որ կորսնցոյնէր այս հրաշալի արուեստին ճարտարին ըլլալու արժանաւոր պարծանքը:

Հնարիմաց Ֆաուսթ առատաճնունութիւն կեցելով՝ հանճարեւ թողուլ Կութէմպէրկի տպարանի կարեւոր կարասեաց և գործիքներու մաս մը, պայմանաւ որ չկարենայ տպագրած գրքերուն վրայ իր անունը զնել, պատճառ բերելով թէ ամէն ընկերք հաւասար իրաւունք ունին արդէն սկսուած գործոց և նիւթերուն վրայ: Թէպէտեւ ծանր էին այս պայմաններն, բայց Կութէմպէրկի դատաստանը կորսնցուցած ըլլալուն բռնադատեցաւ ընդունիլ. ուստի Ֆաուսթ իրեն ձգեց հին աշխարհը, որոնք խիստ խոշոր ըլլալու անպատեհութիւնն ունենալով, թէ տպագրութիւնը գծուարին և թէ գործագրութիւնը անկատար կ'ըլլայ: Եւ ինչ նիւթերուն հետ ձգեց նաև նաև Կութէմպէրկի արդէն սկսուած և անկատար թողուած գրքերը: Ինչպէս էջը երեսուն և վեց տողով Աստուածաշունչն ու Կաթողիկոսը, բայց միւտ նորոգելով անոնց

վրայ անունը դնել չկարենալու պայմանը։
Ֆաուսթ և Շեֆֆեր իրենց ամեն այս շնորհամոքքն ալ աղէկ գիտէին որ Կուլթեմպերկ չէր կրնար շուտով աւարտել սկսուած գործերուն տպագրութիւնը։ Ուր իրենք՝ նոր գիտերով և Շեֆֆերի ճարտարութեան արդիւնք գեղեցիկ տառերով՝ դիւրը գերազանցելուն վրայ տարակոյս չունէին։ Գիտէին դարձեալ թէ իրենց ձեռքով եղած տպագրութիւններն աւելի ընդունելի պիտի ըլլան, ոչ միայն գեղեցիկութեամբ՝ այլ նաև աժան գնովը։ Որովհետև գրերը պզտի էին և այն պատճառաւ քիչ թուղթ կը սպաւէր, և անով կը թնթենար տպագրութեան ծախքը։

Եւ յիշուի, 1456ին Ֆաուսթ և Շեֆֆեր տպագրիցին իրենց Աստուածաշունչը՝ ամեն մէկ իջին վրայ քառասունութու տողով։ Ինչպէս կը տեսնենք կարմրագիւղով գրուած ծանօթութեան մը մէջ զոր կը կարդանք Փարիզու ազգային մատենադարանին մէջ եղած օրինակին վերջը։ «Այս գիրքը, կ'ըսէ ծանօթարարը, նկարակերտուած և կազմուած է 'ի Հենրիկոսէ Գրեմէր' յամի տեառն 1456, սուրբ Կուսին վերափոխուան օրը ։ Կենսագրիւնէն ումանց այս Աստուածաշունչ գրող մէջ տպագրողի անուն չգտնելով՝ Կուլթեմպերկի համարեցան զայն, սակայն ոչ պտուգութեամբ։ Որովհետև տառերը նման են Սաղմոսաց գրքին՝ զոր հետեւեալ տարւոյն մէջ իրենց անունովը հրատարակեցին Ֆաուսթ և Շեֆֆեր 'ի Մակոնցայ։ Աստուածաշնչին վրայ անուններն չդնելուն պատճառն էր՝ որովհետև կ'ուզէին իբրև ձեռագիր վաճառել զայն բարձր գնով։ Ինչպէս յաջողեցան ալ առջի բերան։

Ասանկով Կուլթեմպերկ տպագրական արուեստին գտիչ ըլլալու պարծանքէն զըրկուեցաւ, ինչպէս իրմէ քիչ տարի ետքը նոյն բաղդին պիտի հանգիպեր Փրիստափոր Գոլդմպոս՝ նոր աշխարհքը Եւրոպայի ծանօթացընողը։ Սակայն Կուլթեմպերկ սովորական մարդկանց զառէն չէր։ Անտոնի պէս ամեն մէկ հարուածէն ետքը կարծես թէ աւելի ոյժ կ'առնուր։ Նորէն և տակէ եղաւ և իրեն գրամական ձեռնառութիւն ընող մարդ։ Գիտուեց, և բարբաղաբար այս անգամ յաջողեցաւ ճշմարիտ պաշտպան մը գտնել գլխորդը։ Հոմերի, որ Մակոնցայի քաղաքապետ էր։ Այս առատածեռն մարդը իր տուած զրամով երախաւորութիւն ցոյն միայն պաշանջեց որ Կուլթեմպերկ թէ իր պարտքը չվճարած մեռնի, տպագրութեան ամեն նիւթերն իրեն թողու։

Այսպիսի պաշտպանութեամբ կրցաւ

Կուլթեմպերկ Մակոնցայի մէջ այնպիսի տպարան մը հաստատել որ նախանձորդ ըլլայ Ֆաուսթի ու Շեֆֆերի։ Այն տպարանին մէջ զխաւորեց Աստուածաշունչ գիրքը՝ որ առջիններուն տպագրածէն քիչ ետքը հրատարակուեցաւ։ Այնուհանդէս և ոչ անուն ունի այս գիրքը։ Ինչպէս և ոչ Կաթողիկոսը որ 1460ին աւարտեցաւ։

Որովհետև ըսինք թէ Շեֆֆերի և Ֆաուսթի տպագրած Աստուածաշունչ գիրքը յառաջագոյն հրատարակուեցաւ, ուստի առաջին գիրքը իրենց տպարանէն ելած կ'ըլլայ։ Սակայն 1459 թուականը կրող գրութիւն մը կը հաւատարմացընէ թէ Կուլթեմպերկ այն տարիէն առաջ այլ և այլ հոգեւորական գրող տպագրութիւնն ըրած ըլլայ, որ չեն հասած մինչև առ մեզ։ Այս գրուածով՝ Կուլթեմպերկ Մակոնցայի սըրբուհւոյն Գլարայի վանքին — ուր առանձնացեր էր իր քոյրը, — կ'ընծայէ արդէն տպագրած ամէն գրքերը, և զորս դեռ կրնայ հրատարակել։ Կուսնդեսան աշխատեցաւ Կուլթեմպերկ 1456էն մինչև 'ի 1462. և այն միջոցին մէջ բաց 'ի Աստուածաշնչէն և Կաթողիկոսէն՝ հրատարակեց այլ և այլ գրքեր։ Ինչպէս ճշա յաղագս մատուցման պատարագի, թովմաս Ալդուինադի, և այն։ Իրեն ժամանակակիցներէն մէկը կ'ըսէ թէ օրը ինչուան երեքհարիւր թերթ կը տպէր, և որ այն ատենին համար շատ բան էր։

1462ին երբոր քաղաքական պատերազմ բացուեցաւ իգէնպուրկի Տիեռլը և Նասաւի Ատոյի իշխան արքայիսկոպոսաց մէջ, առնուեցաւ և աւարեցաւ Մակոնցա. և ինչպէս բնական է թէ Կուլթեմպերկի և թէ իր նախանձորդաց տպարաններն ալ մեծապէս վնասուեցան։ Երկու գործարանաց մէջ աշխատողք և իրենց հացը գտնողք բռնադատուեցան ցրուիլ։ Որով երկու կամ երեք տարուան միջոցի մէջ ամենեւին նոր գիրք մը չհրատարակուեցաւ։

Ֆաուսթ և Շեֆֆեր՝ որովհետև հարուստ էին, կրցան հետեւաւ դարձանել իրենց վնասը։ Բայց Կուլթեմպերկ յոգեւած՝ և այս անհաւասար կուռէն և ուրիշ տըհաճութիւններէն ձանձրացած, բոլորովին թողուց տպագրութիւնը։ Սակայն ամեն կրած վշտերովն ալ քաղաքացւոց դիմաց յարգի ու սիրելի եղաւ միշտ իր աշխատանքովն և անհամեմատ գործունէութեամբն։ Աստուած ալ ուստի յոյսն ամենեւին կարած չէր, իրեն օգնութիւնը չուշացուց։ Վասն զի Մակոնցայի կայսրնտիր արքեպիսկոպոսն Ատոյի իր հակառակորդին յաղթելով, գլուխթնակելով իր արքունաց աղնուականներուն դասակարգին

մէջ մտուց 'ի 1463, մարդկութեան համար ըրած օգտակար ծառայութիւններն ուղեւ լով անանկ վարձատրել:

Դժբաղդաբար կութեմալերկ չկրցաւ երկար վայելել այս հանգիստ վիճակը. վասն զի երեք տարիէն հտըր մեռաւ 'ի Մակոնցա եօթանասունութիւն տարուան հասակին. ու իր տպարանին մօտ եղող Փրանկիսկեան կրօնաւորաց վանքին մէջ թաղուեցաւ, ուրանպաճոյճ քար մը՝ տպագրութեան արուեստը գտնողին անունը կը յիշեցնէր: Բայց մեր դարուն երկու պղնձի արձաններ կանգնուեցան իրեն պատուոյն. մին 'ի Մակոնցա 'ի 1857, որ հռչակաւորն Թորփուսենի հրաշակերտը կրնայ սեպուիլ. և միւսն 'ի Մթրասպուրկ 'ի 1840, գործ Դաւիթ տ' Սնթէ գաղղիացւոյն: Բայց ստոնցմէ շատ աւելի տեւական յիշատակարան մըն է հնարած հրաշալի գիւտը. յաւիտենական յիշատակարան մը՝ գոր ոչ ապեւրախտութիւն և ոչ ժամանակ երբէք կորող պիտի ըլլան տապաւել:

Դ

Թովհաննէս Ֆառքս և Շէֆֆեր

Պատուք և Շէֆֆեր՝ կութեմալերկի գործը չարունակելով, մեծ կաարեւազգործութեան հասուցին. որովհետեւ իրենց բրած տպագրութիւններն շատ աւելի գեղեցիկ, մաքուր ու կանոնաւոր են: 1437էն 'ի վեր լատին ժամագիրը մը հրատարակած էին որ ընդհանրապէս Սաղմոսարան Մակոնցայի կը կոչուէր, և նորածին տպագրութեան յիշատակարան նշանաւոր. գրասէրը 250 հազար ֆրանքէն աւելի գին կը դնեն վրան, և որ իր փառաւորութեամբն ու գեղեցկութեամբը յայտնի կը ցուցնէ թէ որչափ աւարագալայ բարգաւաճանք ունեցեր է տպագրութեան արուեստը: Իրենց այս յաջողութիւնը տեսնելով, ամեն ջանք ըրին կութեմալերկէն վերցնելու տպագրութեան գաղի ըլլալուն իրաւունքը, և գործած ամեն գրքերուն մէջ իրենց սկսած սեպհականել գայն:

Հետեւեալ դէպքին մէջ յայտնապէս կը նկատուի Պատուքի թէ գործունեայ և թէ ոչ այնչափ խղճմիտ հոգին: Ժամանակակցաց տգիտութեամբն ուղեւով շահիլ, Պատուք և Շէֆֆեր՝ ինչպէս քիչ մը յառաջ յիշատակեցինք, սկսած իրենց տպագրեալ օրինակներն ձեռագրի տեղ վաճառել, և

գէթ քանի մը տարուան համար իրենց ճարտարութեան արգասիքը քովերնին ապահովել: Բայց քիչ ատենէն՝ այն օրինակներուն իրարու հետ նմանութիւնը, և գործաւորաց անզգուշութիւնը գաղտնիքը յայտնեց: Այն ատեն Պատուք իմանալով թէ անկարելի պիտի ըլլայ բուն ձեռագրաց տեղ կրօնցընել իր տպած գրքերը, հետն բազմաթիւ օրինակներ առնելով Մակոնցայի հռչակաւոր Աստուածաշունչէն, որոց վրայ ոչ անուն և ոչ թուական դրուած էր, գնաց 'ի Փարիզ, ուր նոր գիւտին համբաւը դեռ հասած չէր:

Առջի բերաններն յաջողեցաւ Պատուքի իրեն հնարագիտութիւնը. վասն զի կրցաւ իրեն ձեռագիր օրինակէն այլ և այլ օրինակ վաճառել վաթսուն թագակիր վաճառագործ մտակի՝ որ հիմակուան արժէքով գրեթէ 480 ֆրանք կ'ընէ. ետքը սկսաւ վաճառել յիսուն, քառասուն և ինչուան երեսուն թագակիր: Աստուածաշունչ գրոց այսչափ բազմաթիւն մը և անոնց գիններուն այսպիսի փոփոխութիւն մը՝ սկսաւ ամենուն մտքին մէջ տարակոյտ արթնցընել. և օրինակներն իրարու բաղդատուելով տեսան անոնց բոլորովին իրարու նմանութիւնը ինչուան նաև վրիպակներու մէջ. և որովհետեւ գրագրաց, ընդօրինակողաց և գրավաճառաց շահուն կը դաշէր, նախանձորգութեան ազդող ամենայն մտադիր փութով և ատելութեամբ քննեցին այն գրքերը: Բայց որովհետեւ չէին կրնար հասկնալ թէ ինչ կերպով այնչափ իրաւոր համանման օրինակներ կրնան յերեւան գալ, և զիսնալով ալ թէ պարզապէս մարդկային ձեռքով ըլլալու բան չէր, ենթադրեցին թէ ուրիշ միջոց մը գործածած պիտի ըլլայ Պատուք. և որովհետեւ իրենց համար անծանօթ էին այն միջոցներն, ուստի կախարդութեան հետեւանք և արգասիք ենթադրեցին և հրատարակեցին:

Պատուքի դէմ կասկածանք, գանգատներ և ամբաստանութիւնք սկսան յաճախել. և տանք մէջ խուզարկութիւն ընելով, բազմաթիւ օրինակք գտնուեցան գրոց. որոց այլ և այլ էջերն զարդարուած ըլլալով կարմրադեղով ըսին թէ իր արուեստովը գանձեց ներկրէ. և ուստի իրեն անգութեան հետեւող՝ բանտ դնել տուին զՊատուք: Բայց Լուզովիկոս ԺԱ. Թագաւորը ազատութիւն տուաւ անոր, պայման դնելով որ մի և նոյն գիրք այսչափ օրինակ բազմացընելուն գաղտնիքը գրուէ: Չի գիտցուի թէ Պատուք կ'սկսէր իրաւունք համար յանձն առել է թէ չէ այն պայմանը. բայց հաւանական կ'երևնայ թէ յանձն

առած ըլլայ յայտնելու: Մակայն չկրցու
դառնալ 'ի Մակոնցա, ժամտամահէ մեռ-
նելով 'ի Փարիզ յամի 1466:

Ֆրանսիի անունը կրող վերջին տպա-
գրութիւնը 1465ին եղած է, իսկ 1467էն
ետըր իրենց տպարանէն ելած գրքերը լոկ
Շէֆֆէրի անուամբն են. որ յերկարակեաց
ըլլալով քան զԿուսթեմպէրի և զՖրանսի,
չարունակեց իր տպագրութիւններն օր օ-
րուան վրայ աւելի հռչակ ստանալով:
Բայց ուզելով Ֆրանսիի յիշատակն ալ մե-
ծարել, գիւտին պատին իրեն ալ կուտար
միշտ հրատարակած գրոցը մէջ, և զոր շա-
րունակիցին իրեն ծառանդքն ալ. և ասան-
կով կ'ուզէին մոռացութեան մէջ թաղել
Կուսթեմպէրի անունը և իրաւացի պար-
ծանքը: Ապագայ գարը ճանչցան այն նեն-
դագործ խաբէութիւնը:

» Ընդունայն տեղ, — կ'ըսէ Տիտոյ,
Ֆրանսիի փեսայն և որդիքը ուզեցին յա-
փըշտակել Կուսթեմպէրիէն իր իրաւունքն և
Ֆրանսիի ընծայել. վասն զի նոյն իսկ Պե-
տոս Շէֆֆէրի և Ֆրանսիի թոռանը Յով-
հաննու Շէֆֆէրայ մի անգամ տուած վը-
կայութիւնը բաւական է ոչնչացնելու ինչ
որ իրենք տպած ամեն գրքերնուն մէջ ջա-
նադին հաւատարմացնել: Վասն զի Յով-
հաննէս Շէֆֆէր Տիտոս Լիւիոսի պատ-
մադրութեան գերմանական թարգմանու-
թեանը մէջ զոր Մաքսիմիլիանոս կայսեր
ընծայած է, տարածամ խղճով մը յայտնի
վկայութիւն կու տայ թէ 1450ին հանձա-
րարուեստ Յովհաննու Կուսթեմպէրկայ
ձեռքով գտնուեցաւ 'ի Մակոնցա տպա-
գրութեան հրաշալի գիւտը, և որ ետքը
կատարելագործուեցաւ ու ամեն տեղ տա-
րածուեցաւ Ֆրանսիի և Շէֆֆէրայ գրա-
մագլուխներովն և աշխատանքովն»:

Ասկէ աւելի հաւատարիմ և փառաւոր
վկայութիւն մը չիկրնար ըլլալ, և որուն
թուականն է 1505. այնպիսի ժամանակ մը
յորով դեռ վկայք կենդանի էին. և որուն
ոյժը երբեք չպակտիր, թէպէտ և քիչ ատե-
նէն նոյն ինքն Շէֆֆէրի հակառակ տպա-
գրած ըլլայ ուրիշ գրքերուն մէջ:

Ե

Տպագրութեան հաշալիլը յերոսպար

Երբ Կուսթեմպէրի և Ֆրանսի Մակոն-
ցայի մէջ առաջին գրոց տպագրութեանը
կը դրադէին, Յովհաննէս Մէնտէլէն անու-
նով Սթրասպուրկի քաղաքայի մը որուն
միտքը բացուեր էր Կուսթեմպէրիի դէմ

բացուած դատաստանէն, և ըստ ոմանց
նաև անոր աշխատակիցներէն մէկն էր, ա-
ռանձինն սկսաւ տպագրութեան գիւտին
զբաղիլ 'ի Սթրասպուրկ: Իրեն ընծայուած
առաջին գիրքն է գերմաներէն Աստու-
ծալունչ մը, կարմրագեղով և զարդագիր
եղած 'ի 1466, և մինչև իր մահուանը տա-
րին՝ 1471, գոթական մանր տառերով այլ
և այլ գրքեր տպագրեց, և մեծ հրատա-
րիւն ձեռք ձգելով, ստացուածոցը հիւս
տպարանն ալ թողուց իր ժառանգացը:

Իր տպագրած գրքերն ոչ թուական և ոչ
ալ անուն ունին. իսկ որոնք վրայ հրատա-
րակողի անուն կը գտնենք՝ պարզապէս այս
կերպով գրուած է. « Ի ձեռն Յովհաննու
Մէնտէլէն. per Joannem Mentelin » ոչ եր-
բէք ուզելով տպագրութեան գիւտին պար-
ծանքը իրեն յատկացնել: Բայց ատեն
անցնելէն ետքը իր քեռորդին Ալտա՝ օրի-
նակ առնելով Ֆրանսիէն ու Շէֆֆէրէն,
այն գիւտն ուզեց իր ազգատահմին տալ:

1462ին առնններն 'ի Մակոնցա հանդի-
պած խռովութեանց և յուզմանց պատճա-
ռաւ, շատ տպարանի գործաւորք իրենց
հայրենիքէն գաղթիլ բռնադատուելով, Եւ-
րոպայի այլ և այլ քաղաքաց մէջ տարա-
ծեցին իրենց արուեստը: Ուլտիկ Գելլ՝ Կու-
սթեմպէրիի գործաւորն ու աշակերտը բնու-
կութիւնը հաստատեց 'ի Գոյոնիա, և հոն
1465ին Պիտո Բ. քահանայապետին մէկ կոն-
դակը տպագրեց: Անտոն Գուրուրէր տը-
պարան մը գրաւ 'ի Նուրիմպէրի նոյն ա-
տեններն, և մինչև 'ի 1513 թալմաթիւ գըր-
քեր հրատարակեց: Նուրիմպէրիի տպա-
գրողաց մէկն էր նաև Ալբրեխտ Տուրեր,
որուն անունովն են այլ և այլ փոյտափոր
զարդերով հրատարակուած գրքեր. և ու-
րոնց առաջինին թուականն է 1498:

Գոնրատ Շուայնշէյմ և Անոյտ Փանաբրց
'ի Սուպիակոյ Շուոլմայ նախկին տպարան
մը հաստատելով, հոն հրատարակուեցաւ
Լակտանտիոս մը 'ի 1465, և սրբոյն Ալգոս-
տինոսի Յաղագս բողոքին Աստուծոյ գիրքը,
երկուքն ալ ընտիր տպագրութիւնք. ու
յաջորդ տարիներուն մէջ ալ մինչև 'ի 1471
հին օրինակագրաց և եկեղեցւոյ սուրբ
Հարց այլ և այլ գրքերը: Այս կարգէ
դուրս գործունէութեամբն յուսացած օ-
գուտին չտեսնելով, բռնադատուեցան ա-
ղերատագրով մը Քսենտոս Գ. քահանայա-
պետէն դրամական օգնութիւն խնդրել. և
կ'ըսէին թէ գիրք գրքի վրայ տպագրելու
եռանդնին՝ զիրենք օրուան հացին կարօտ
ձգեց:

Գրեթէ նոյն ատեններն հաստատուե-
ցան և 'ի Վիննտիկ գերմանական տպա-

րանք, Յովհաննէս Սփիրազի 1469ին ծե-
րակուտէն շնորհադիր մը ինքզնից և ստա-
ցաւ որ կարող ըլլայ ինքն միայնակ տպա-
րան քանիցքնէլ քաղաքին մէջ, Վնենտկոյ
տպագրողք առաջին եղան որ գոթացի տա-
ռերը ձգելով, սկսան հռովմէականները
գործածել. և իրենց հրատարակութիւն-
ներն այնչափ ընդունելի եղան որ ուրիշ
քաղաքաց տպագրողք ուզելով ընդունելի
ընել իրենց տպագրութիւններն, Վնենտկոյ
գրերով տպուած ըլլալը ծանուցանելը
միայն բաւական կը սեպէին:

1490ին Ալտի հռչակաւոր գերդաստա-
նին անուանի գլուխն եկաւ բնակեցաւ 'ի
Վնենտկի, և որոնք ետքը այնչափ մեծա-
մեծ ծառայութիւններ մատուցին մատե-
նագրութեան և տպագրութեան:

Քիչ ետքը Զուիցերի ալ մտաւ այս ա-
րուեստը. 1470ին Հէլի 'ի Պերովինսթեր'
որ Ուլշենայի միջնակին մէջ է, շատ կոր-
նական գրքեր տպագրեց: Ճորայէն 'երաս-
մոսի և Մոլպլէյնի բարեկամը' Պազիլէայի
մէջ նոր կտակարանի առաջին յունական
տպագրութիւնն ըրաւ 'ի 1516. ու յաջորդ
տարին ալ լատինական թարգմանութիւն
նոր տպագրութիւն մը ընելով: Լեոն Ժ
քահանայապետին ընծայեց: Ասոնցմէ զատ
ուրիշ բաղմապատիկ և ուղղագիր տպա-
գրութիւններ ըրած է:

1472ին առաջին գիրքն հրատարակուե-
ցաւ յԱլմէրսա Ստորին գաւառաց. ետքն
ալ յԱլտսթ, 'ի Նովանիոն և 'ի Պրիքսէլ.
'ի Հոլանտա ալ որ Զուիցերացիք իւլիցին
'ի 1616 ց1680, մասոյցին տպագրութեան
արուեստը, և այն այնպիսի կտարակու-
թեամբ որ մինչև հիմա մեծապէս յարգի
են և փնտռուած:

Իտալիայէ ու Գաղղիայէ քանի մը տարի
ետքը մտաւ նաև յԱլեգրիա արուեստն տը-
պագրութեան, ուր 'ի Գոյոնիոյ մոլցնողն
եղաւ Ուլյըմ' Գէքսթըն վաճառականն,
այն քաղաքն ըրած ճանապարհորդութե-
նէն դառնալէն ետքը, Ռէյմինսթրի մէջ
հրատարակուեցաւ առաջին գիրքն, 'ի 1474,
գաղղիարենէ թարգմանուած, սատրինջ
խաղին վարդապետութիւնը: Մինչև 'ի 1491,
յորում հանդիպեցաւ իր մանչը, գաղղիա-
րենէ այլ և այլ գրքեր թարգմանեց ու տը-
պագրեց, և որոնք ընդհանրապէս ասպե-
տական միպասանութիւնք էին: Խիստ սա-
կաւագիրտ են հիմա այն գրքերը, ու բարձր
գնով կը վաճառուին յԱլեգրիա, գոթացի
խոշոր տառերով, և արուեստի նկատմամբ
շատ ստորև ուրիշ կողմերը տպագրուած:

Ներուն հետ բաղդատուելով, 1498ին Ժիւ-
լէն Կոթէր նորմանտացին գաղղիական տը-
պագրութիւնները մոտոց յԱլեգրիա:

Որ և իցէ երկրի մէջ տպագրութիւնն
յայտնի նշանակ մըն էր աշխարհին քաղա-
քականութեանը, և կրնանք ըսել 'թէ մարդ-
կային հանձնարոյն պատմութիւնը իրեն գրա-
գրութեանը մէջ իլրւեալ 'ի պատկերի կը նկա-
տուի: Գերմանիա տպուած առաջին գրքե-
րը աստուածաբանութեան և զպրոցական
ոճոյն կը վերաբերին, ուր 'ի Փարիզ հրա-
տարակուածներն՝ աստուածաբանականին
հետ հաւասար կը մեծարեն զՀին մատենա-
գրութիւն. յիտալիա՝ ուր որ հռովմէական
գալութեանը յիշատակը մեծ ազդեցութիւն
թողուցած էր, տպագրողք նախամեծոր
կը սեպէին Հին մատենագրութեան անուանի
գրուածներն, և 'ի Հռովմ' քահանայա-
պետքն Քսենատոս Ե և Լեոն Ժ Վտիկա-
նի հռչակաւոր տպարանը կը հաստատեն,
և Հոնկէ կը հրատարակութիւն սրբոց հարց
գրքերը և Աստուածաշունչ մատենանք.
յԱլեգրիա՝ ասպետական միպասանութեանց
սէրը տիրացած կը տեսնենք. և անով է որ
Գեքսթընի ձեռքով հրատարակուած վաթի-
սունուերկու գրոց մէջ տասը միայն առ-
տուածաբանական ուսմանց կը վերաբե-
րին. իսկ մնացածներն կամ վէպերու, և
կամ միպասման պատմութիւններու: Իսկ
մեր տանը՝ միլիոններու թուով տարուէ
տարի աստուածաշունչք կը հրատարա-
կուին յԱլեգրիա, գրեթէ աշխարհիս բոլոր
լեզուներովը:

Ապանիա՝ Եւրոպայի մէջ առաջին երկիրն
ըլլալով՝ ուր թուղթի գիւտը հնարուեցաւ,
տպագրութեան բարիքը վայելողներուն
մէջ գրեթէ վերջիններէն է: Առաջին տը-
պարանը հաստատուեցաւ, 'ի Վալենսիա,
յամի 1475. Հետեւեալ տարւոյն մէջ 'ի Սի-
ւիլիա. տասը տարիէն վերջը 'ի Մալաման-
քս և 'ի Թոլեսոյ, իսկ 'ի Մարտիտ յամին
1499, Քսիմենէս ծիրանաւորն տպարան
ըր բանաւ առաւ յԱլեկալ՝ յամի 1513, հոն
հրատարակել տալու համար այն հռչա-
կաւոր բազմաբերու Աստուածաշունչը՝ ո-
րուն ձեռք զարկեր էր Լեոն Ժ քահանա-
յապետին խրախուսանորը: Այս գիրքը որ
միածալ մեծ հատորներէ կը ձևանայ, յի-
սուն հազար ոսկի թալուէն աւելի արժած
է. և տպագրութիւնը՝ ծիրանաւորին մա-
հուրէն ետքը լինեցաւ:

Հայկական տպագրութեանց սկզբնառ-
րութիւնը՝ արդէն ծանօթ է մեր ընթերցու-
ղաց: